

XX століття

Олена Дзюба-Погребняк

УДК 821.161.2:94(100)"1914/1918"

ПЕРША СВІТОВА І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

У статті йдеться про специфіку української (анти)воєнної літератури, зумовлену особливостями її розвитку і становищем народу, голосом якого вона була, а також зроблено спробу відповісти на питання, чи змінила творчість українських письменників, що стала відповіддю на трагедію світової війни, тематичні та світоглядні обрії національної літератури, її естетичні канони.

Ключові слова: Перша світова війна, новела, оповідання, нарис, стрілецька поезія.

Olena Dziuba-Pohrebniak. The First World War and Ukrainian literature

The paper shows the specific features of Ukrainian (anti)war literature determined by its development and the condition of Ukrainian people whose thoughts and feelings it tended to represent. The author tries to find out whether the works of Ukrainian writers influenced by the First World War did change thematic and aesthetic canon of Ukrainian literature.

Key words: First World War, short story, Streltsy poetry.

На початку XX століття українська література входить у період масштабного утвердження своєї самобутності і своєї національно-культурної місії – насамперед завдяки творчості Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, а також появі молодих талантів, модерних стильових течій. Після революції 1905 р. в Росії, попри повернення реакції, з'явилися деякі можливості для розширення українського друку та культурної діяльності. З'явилися надії на легальний розвиток національного руху. Однак війна поклала їм край.

Відразу ж із початком війни царський уряд заборонив майже всю українську пресу, хоч вона й намагалася засвідчити лояльність до імперії або ж бути вкрай обережною у висловлюваннях. Наприклад, популярна "українська щотижнева газета для селянської і робітничої інтелігенції", як вона себе іменувала, "Маяк" у ч.24 від 26 червня 1914 р. реагує на вбивство ерцгерцога в Сараєві статтею "Австро-слов'янська трагедія", а в ч.27-28 від 25 липня дає передовицю: "Війну оповіщено!". Це все, що вона встигла надрукувати, на цьому її вихід було припинено.

Редаговану Сергієм Єфремовим "Раду" було заборонено, хоч у передовій статті від 20 липня (2 серпня) 1914 р. йшлося про те, що відповідальність за війну падає на Австрію й Німеччину, які її розпочали, а Росія є заступницею Сербії і змушена захищатися. Натомість у Москві з'являється журнал "Тепла роса", який у передовиці ч. 1 за 1915 р. пише: "Хто був на війні – той бачив, яким тісним товариством, якою спільною сім'єю живе наше військо – поєднане їдною думкою подужати й розбити. Всі, починаючи від старшого начальства й останнього рядового... всі нібито почувають себе ріднею...".

Скрутно доводилося найпрестижнішому українському журналові – "Украинская жизнь", що виходив у Москві за чільної участі С.Петлюри, М.Грушевського, С.Єфремова, П.Стебницького. Бажаючи зберегти цей

важливий для українства орган, редакція в ч.7 за 1914 рік друкує як своє кредо статтю “Война и украинцы”, в якій наголошує на своїй лояльності. Водночас “Украинская жизнь” делікатно натякає на те, що українці та інші іногородці, рятуючи у важкий час Росію, заслуговують на краще ставлення до себе, до задоволення в майбутньому своїх елементарних національних прав.

Змінив свій тон щодо інонаціоналів і царський офіціоз. Але водночас уряд посилював контроль над тими громадськими об'єднаннями й органами преси, які ще не були заборонені, здійснював сувору цензуру, так що поодинокі газети і просвітницькі видання старанно обминали національні проблеми.

Доводячи свою лояльність і сподіваючись на поступки уряду, більшість діячів українських політичних партій у підросійській Україні виступила за “російську орієнтацію”, деякі з них увійшли до патріотичного Всеросійського союзу земств і міст. Натомість війна дала новий потужний імпульс діяльності чорносотенних організацій в Україні: “Союза русского народа”, “Русского собрания”, “Русского общества”, “Двуглавого орла” тощо. Вони організовували патріотичні карнавали на вулицях Києва та інших міст України, таврували “мазепинців”.

Зовсім інакшою була реакція на війну українців поза межами Росії. Ще 28 червня 1914 р., за місяць до війни, у Львові відбувся так званий Шевченківський здвиг, коли тисячі членів українських військово-спортивних товариств “Сокіл”, “Січ” і “Пласт” пройшли колонами центром міста, демонструючи свою готовність підтримати Відень у війні. (На можливість вирішення національного питання в рамках Австро-Угорщини сподівалися й багато словенських і хорватських політиків). Українська преса в Галичині дуже бурхливо реагувала на початок війни. Особливу активність виявляла преса закордонних осередків соціалістів-революціонерів. Уже в серпні 1914 р. з'являється Відозва Партії Українських Соціалістів-Революціонерів “До української інтелігенції в Росії”:

“Самостійна, ні від кого незалежна українська демократична республіка – ось наша ціль.

Оружна боротьба проти московського самодержавства, розвалення тюрми народів, – ось засоби, що поведуть до сеї мети” [5, 3-4].

З'являються відозви “Союзу Визволення України”, Січових стрільців, Галицької Головної Української Ради, остання з гаслом “Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України” [5, 3-4].

Політичний діяч соціал-демократичного спрямування В.Левинський дав досить глибоку характеристику причин і характеру війни: “Страшна війна лютить ся в Європі. <...> І се війна народів. Не тільки тому, що бере в ній участь значне число великих, культурних народів, що кожда воююча держава стягнула на фронт боєвий урочений мушкетерів всіх мов, але й тому, що за сею оружною мобілізацією пішла, хто зна, чи не важніша ще – друга мобілізація, що відіграє в сій війні першорядну і рішачу роль, – мобілізація Духа народів” [12, 6]. Про проникливість автора свідчить те, що він побачив дію цього спотвореного “духа народів” як найнебезпечнішої і найтривалішої зброї війни, націленої й у майбутнє людства. Водночас В.Левинський, як і М.Залізняка, пов'язує з війною надії на відродження України, як також і на соціальне та національне визволення всіх поневолених народів. Ці надії багатоманітно озвалися і в українській політичній думці та публіцистиці, і в художній літературі, насамперед у поезії.

Тим часом із початком війни її головним театром на Сході Європи стала Галичина, ширше – уся Західна Україна. Тож трагедія Західної України – одна із найжахливіших сторінок Першої світової. У кривавому протистоянні двох імперій – Російської та Австро-Угорської – українці опинилися по обидва боки

фронту й мусили воювати між собою за чужі інтереси. (У російській армії з 15,5 млн мобілізованих на війну 4,5 млн складала українці. В австрійській армії відсоток українців був менший, відповідно до меншої кількості українського населення, але до регулярної армії приєднувалися добровольці з-поміж галицької молоді, яка мріяла про визволення України з російських кайданів). Але це вимушене протистояння – тільки один бік трагедії. Другий – страждання мирного населення, грабованого по черзі обома арміями, караного за “колаборацію” то з однією, то з другою владою.

До початку Першої світової війни в Галичині було багато політичних емігрантів із Наддніпрянської України. Разом із галичанами вони сприяли популяризації ідеї єдності, соборності України, початки якої заклала ще 1848 р. Львівська Головна Руська Рада. Війна перевела політичні гасла в несподівано гостру практичну площину. Українці опинилися у складному становищі. Наддніпрянцям в Україні доводилося висловлювати лояльність до Російської імперії, галичанам – до Австро-Угорської. Ті, хто покладався на Росію, за словами В. Винниченка, орієнтувалися на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'якшить круте серце царизму аж до народоправства, до парламентаризму й до волі націй. Час розвіяв ці надії...

У самий початок війни, 1 серпня 1914 року, у Львові створено Головну Українську Раду, яка оголосила маніфест “За волю України” з метою утворення самостійної й соборної української держави зі “столицею в нашій стародавній Києві, де було би українське правительство і український парламент (дума), вибраний всім нашим народом”. Автори маніфесту закликали “до бою” за здійснення “ідеалу, який в теперішню хвилю з’єднає ціле українське громадянство”: “Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України” [4]. За кілька днів, 4 серпня, політичні емігранти з Наддніпрянщини утворили Союз визволення України, зорієнтований на поразку царської Росії та відродження української держави.

Тим часом перший блискавичний наступ російських військ на австрійському фронті закінчився окупацією Східної Галичини й Буковини. У маніфесті від 18 серпня 1914 р. Микола II обіцяв завершити “діло великого Івана Калита” – тобто “собирание всех русских земель”.

Частина українських діячів перед наступом російських військ евакуювалася до Відня, де продовжувала політичну й культурну діяльність. Серед тих, хто залишився, був тяжко хворий І. Франко. Його російська влада не чіпала, зважаючи на його авторитет у слов’янському й німецькому світі та в російських наукових колах. Опинившись у тяжкій скруті й ізоляції через параліч українського життя, він гостро реагував на імперіалістичну політику Росії. Так, у перші дні окупації Львова він пише вірш “Царські слова”, що був відповіддю на згаданий маніфест Миколи II від 18 серпня 1914 р., в якому наголошує на облудному характері проклямованої царизмом місії Росії як “визволительки слов’янства”. На антиуніатський терор і силове насадження православ’я І.Франко відреагував “Інвазією”: “Ми, бач, на тес й православні, / щоб вас від іга римського спасать, адже папісти ви, / враги Христові явні”. Франкові однаково чужий був клерикалізм і католицький, і православний, але останній відштовхував ще й своїм одержавленим характером, функцією “духовного меча” російського монархізму. У складній ситуації воєнних років він зберігав незалежну позицію, що не узгоджувалася ні з проросійською, ні з пронімецькою орієнтацією багатьох українських діячів. Але він підтримував зв’язок зі Спілкою визволення України й перебував під опікою Українських січових стрільців. Спостерігаючи піднесення українських самостійницьких сил і сподіваючись, що

війна закінчиться розвалом обох імперій, І.Франко висловив парадоксальну, на перший погляд, думку: “Велика війна, яку ми тепер переживаємо, принесе нам без порівняння більше хісна, ніж може принести шкоди” [17, 434]. Та сама гірка надія й у вірші “Во чоловіціх благоволеніє!”, написаному 3 січня 1916 р.

За умов російської окупації центр української національно-культурної діяльності перемістився до Відня. “Вибух Першої світової війни сильно активізував громадське життя українців у Відні і, як наслідок, викликав різке поживлення видавничої діяльності <...>. Ішлося вже про місце і роль України – вже не як одної з країн Габсбурзької монархії, а як потенціально незалежної держави – серед націй і держав нової Європи” [10, 57-58].

Після того, як 1 серпня 1914 р. провідні українські політики Галичини створили Головну Українську Раду на чолі з Костем Левицьким, а 3 вересня Рада видала Маніфест, в якому закликала українців підтримати Габсбургів, вище керівництво імперії не забарилося із привабливими обіцянками українцям (наприклад, розмежувати в Галичині українські і польські території). Але насправді це не заважало розквітові українофобії. Тисячі галичан заарештовано за підозрою в нелояльності й вислано до спеціальних таборів у глибині Австрії, де їх роками тримали без суду і слідства. Російська політика була ще однозначнішою. Тріумфальний похід російської армії не віщував українцям нічого доброго. “В четвер 3 вересня 1914 р. російські війська увійшли до Львова з великою парадом. Кілька днів переходили через Львів величезні маси військ на захід <...>. Здавалося, що нема сили, яка була б у спроможності зломити цю масу військ” [1, 58]. Головнокомандувач російськими військами великий князь Микола Миколайович видав маніфест до польського народу, в якому обіцяв об’єднання всіх польських земель і автономію під царським скіпетром. Натомість до українців ставлення було інакшим – царизм не визнавав існування такого народу.

“Російська окупаційна влада розпочала одразу винищування українського руху в Галичині й на Буковині. Генерал-губернатор граф Володимир Бобринський видав уже 30 вересня 1914 року розпорядок для всіх трьох підвладних йому губерній – Львівської, Тернопільської і Чернівецької – із заборонаю друкувати що-небудь в українській мові, із замкненням українських друкарень і бібліотек і знищенням українських книжок <...>. Заборонено появу української преси в Галичині <...>. Замкнено всі українські школи <...> і розв’язано всі українські установи, товариства й організації, щоб не було і сліду із організованого українського життя. Українська греко-католицька Церква стала метою плянового та зорганізованого наступу “...”. Переведено масові арештування серед української світської і духовної інтелігенції, серед свідомого міщанства і діяльних селян на місцях та всіх їх, як мазепинців і ворогів Росії, вивезено в глибину європейської частини царської імперії або найчастіше в далеку Сибір” [1, 69-70]. Непоправних утрат зазнали культурні пам’ятки, бібліотеки, архіви Галичини. Розграбовано бібліотеку “Академічної громади”; потерпіли бібліотека “Народного дому” у Львові, бібліотека НТШ, багато провінційних і приватних збірок. Вивезено до Києва та Ростова-на-Дону Ставропігійський музей; до Петербурга – владичу митру, перероблену з корони, яку прислав королеві Данилу папа Інокентій IV; у митрополита Шептицького забрано великий родинний архів; постраждали приватні збірки багатьох учених, зокрема історика С.Томашівського, літературознавця М.Возняка.

“Грабили Москалі, по них Мадяре, Турки, Німці, – пише дослідник, – а й тепер нема кінця апетитам грабіжників всякого роду <...>. Годі вже нині уявити собі ціловид наших втрат, але се напевно можна сказати, що в змалюванні сього пресумного образу одною з найчорніших на нім красок буде певно знищення

соток наших гарних дерев'яних церков і недавно побудованих, мурованих. Які справдешні трагедії переходили вони разом зі своїми громадами! Тяжко змалювати як слід сей безмір горя, варварської наруги зі святощів народу!" [6, 178].

Світова війна, її трагічні наслідки для української землі, як і вся її антигуманна, згубна для людської цивілізації сутність, не могли не стати темою й безпосередніх емоційних відгуків, і болючих роздумів українських письменників – її учасників або свідків.

Тодось Осьмачка, мобілізований до російської армії з початком війни, пише 1916 р. ліричну поему "Дума про солдата" (опублікована 1925 р. у зб. "Скитські вогні" під назвою "Пісня з півночі"):

Стоять у колонах юнацтво, діди –
Безгласнії вівці держави,

стоять і чекають, коли їм іти
в рови на бенкети криваві...

Цей мотив покірливої одуреності, безглуздої вимушеної і стражденної жертвовності переважає в перших реакціях на війну – і в наддніпрянських, і в галицьких, й у буковинських поетів: по обидва боки фронту. Ось яким бачить "галицький пейзаж" Петро Карманський в однойменному вірші: "Полями блудить Скорб, покинута війною, / І хира від ридань склоняєсь на гроби".

Богданові Лепкому Україна 1914 року уявляється "великим пожарищем", "чорною руїною". Є в нього поетична фантазмагорія "В тисячний день війни": йому привидівся "дивний похід" – "йшла скорбних тисяча днів", без рук, без ніг, із порожніми серцями, і кожен день як рік, земля під ними стугонить, і ями могильні за ними виростають. Це одна з наймоторошніших картин-символів війни в українській поезії...

Але незабаром жаль і скорбота переростатимуть у заклики до пробудження народу, до боротьби за волю, за Україну, хоч шляхи такої боротьби бачитимуться по-різному й по-різному будуть оцінені її перебіг та наслідки.

Чимало з тих, хто вже був відомим літератором чи став ним незабаром, самі пройшли через пекло війни, і їхні свідчення мають особливу документальну вагу. Серед таких свідчень – "Окопний щоденник" видатного українського письменника Степана Васильченка. Він був опублікований за автографом лише через багато років після написання, у 1940 році, уже по смерті автора – отже, не став чинником тогочасного літературного процесу. Однак він цінний як джерело багатьох конкретних спостережень очевидця.

Від самого початку війни Васильченко був на фронті командиром саперної роти. Побачене, почуте, передумане намагався залишити в щоденнику, хоч вести його регулярно можливості не було. І все-таки щоденник містить багатий фактичний матеріал, зберігаючи міркування інтелігента-гуманіста про безглуздя війни, зміну настроїв солдатської маси, яка швидко звільнялася від "патріотичного" чаду або й не дуже була ним перейнята.

В "Окопному щоденнику" картини баченого й пережитого логічно вивершуються роздумами письменника про особливо зловісну природу "мертвої війни" (один із розділів нотаток так і зветься: "Мертва війна"). Це війна, в якій людина – ніщо, адже діють сліпі, механічні сили масового нищення; війна перекреслює всі колишні уявлення про героїзм, особисту мужність, силу духу тощо й затирає на порох усе людське...

Тим більшим є співчуття письменника до людини, уболівання за її клопоти та кривди, воно озиватиметься в його пізніших оповіданнях про часи війни "Отруйна квітка", "Чорні маки", "На золотому коні", де війна постає як колективний злочин людей перед людською сутністю життя.

Серед ранніх відгуків української літератури на тематику Першої світової війни була книжка нарисів й оповідань Клима Поліщука “Серед могил і руїн” (К., 1918). По суті, це щоденникові записи автора, якого військова доля протягом 1915–1917 рр. кидала на різні фронти – від Ліфляндії до Галичини. Однак це й не просто фактографічні нотатки – епізоди війни, глибоко пережиті, постійно збуджують болісні роздуми про глибину людських страждань і падінь, про вибухи тваринного в людині.

Як і в багатьох інших творах українських авторів, один із мотивів книжки Клима Поліщука – шовінізм російської воєнщини, підтримуваний офіційною православною церквою. Ще й війна не почалася, а вже офіційна Росія готувалася до “визвольної місії”: “Весь Дубенський і Кременецький повіти були заставлені донськими сотнями, які, не маючи що робити, поки що грабували місцевих селян та радзивілівських євреїв. <...> Почаївська лавра поспішаючись заготовлювала транспорти відозв до “подъяремныхъ братьевъ”, а в Житомирі Евльогій мобілізував всіх москвофільських вихованців, що знаходилися в духовній семінарії та в школі попів ім.Кронштадського; готувалися кадри москвофільських агітаторів; замишлялося “визволення под’яремної Руси” [15, 81].

Та ось оголошено мобілізацію: “Заворушилися в патріотичнім болоті чорносотенні песиголовці і розпочалися безкрайї дикі маніфестації, виголошування людожерських промов і розпалювання ненависти не тільки проти Австрії, але і проти місцевої людности – українців та євреїв. З сел довгою низкою посунулися вози з запасними, яких відірвали від серпа і плуга. На свіжі стерні в полях полилися гіркі сльози народні, а на вулицях міських не втихали дикі вигуки чорносотенних маніфестантів” [15, 81-82].

На “звільнених” галицьких землях особливу агресивність виявляють православні клерикали, які заходилися швидкоруч “перехрещувати” місцевий люд з уніатства у православ’я, а разом і допомагали окупаційній адміністрації в нищенні осередків української культури.

Одна із найзмістовніших літературних пам’яток про Першу світову війну – “Записки полоненого (Пригоди і вражіння учасника першої світової війни)” Олексія Кобця (Олексія Варавви), що вперше вийшли 1931 р. у радянській Україні, а потім багато разів перевидавалися поза її межами (у Львові 1933 р., у Мюнхені 1959 р. та ін.). Своєрідність і цінність “Записок...” у тому, що розлогий конкретний матеріал особистого досвіду перейнятий глибоким емоційним переживанням автора та супутніми роздумами про людські відносини в нелюдській атмосфері війни.

У хронологічній послідовності відтворено весь процес примусової адаптації людської особистості до механізму мілітаризації – власне, знеособлення людини. Добре відпрацьована процедура мобілізації, стадного медичного огляду, муштри заснована на методах придушення волі й думки, на безоглядному потоптанні людської гідності; вона дає простір дикій сваволі більших і менших командирів – володарів “гарматного м’яса”. Картини казарменого побуту в “Записках полоненого” варто зарахувати до найяскравіших оскаржень у літературі вояччини як історичного феномену взагалі.

Вражають епізоди національної ворожнечі в російській армії, де з “чужородців” знущалися й військово начальство, і темна солдатська маса.

Малознані сторони воєнної доби відтворюють сторінки “Записок...”, що розповідають про перебування в полоні, у таборі для полонених. І тут – голод, холод, воші, хвороби, ворожнеча, лише зрідка стихійні вияви людяності, що пробивалася крізь упередженість. І тут – ненависть між націями, яку розпалювали володарі. Із гіркотою оповідає автор про “велику сербську могилу в Естергомі”, де “славетні... полки німецького кайзера” вирізали 9 тисяч зігнаних до табору сербських полонених і цивільних, у тому числі жінок і дітей [7, 230].

Але, зауважує автор із сарказмом, Німеччина й Австрія провадять політику самовизначення недержавних націй – тих, що не входять до їхнього складу. Отож через деякий час становище полонених поліпшується, і в таборах починає діяти “Союз визволення України”. Автор усвідомлює, що Німеччина й Австрія ладні використати українців у війні з Росією, але розуміє також те, що чимало ширих українських патріотів хотіли використати цю ситуацію у своїх інтересах. Він докладно розповідає про ту велику освітню й культурну роботу, яку провадила в таборах українська інтелігенція – літератори, вчені, люди відомі й шановані. Лише у Фрайштадті вже 1914 р. було близько 200 000 полонених; пізніше виникли ще табори в Раштаті, Веслярі й Зальцведелі. Водночас письменника неприємно вражає, коли бачить в українській табірній пресі зразки такої ж тенденційності й неправдивості, якою годували солдатську масу в російській армії. Обурює його й “цісарсько-королівський патріотизм” деяких галицьких поетів. (До речі, чимало гіркоти й у споминах Петра Карманського “Шляхом визвольної боротьби” про його роботу в таборах полонених).

Звістка про Лютневу революцію в Росії збудує табір. Сюди доходить звернення Української Центральної Ради: “Революції потрібні культурні сили. Шліть людей, людей і людей...”. Автор – у числі тих, хто поривається в Україну і з трудом дістається. Але в департаментах Української Центральної Ради чує: “У нас все места заняты”.

Зрештою, Олекса Кобець (Олексій Варавва) знайде своє місце в українській радянській літературі... щоб за чверть століття опинитися в політичній еміграції там, де був військовополоненим.

Де в чому схожий хронікально-біографічний матеріал, але вже виразно белетризований, маємо у галичанина Романа Купчинського. Студент Львівської духовної семінарії Р. Купчинський із початком війни записується добровольцем до легіону Українських січових стрільців. Маючи поетичний і музичний хист, стає автором багатьох стрілецьких пісень, що склали самобутній, популярний у народі жанр. Поклик до боротьби за визволення України лунав у стрілецьких піснях – у зворушливій ліричній формі з елементами народного гумору, що рятувало їх від прямолінійної патріотичної риторики. За десять років по закінченню війни Купчинський, уже побувавши в польському полоні після поразки Західно-Української Народної Республіки, ставши відомим поетом-піснярем, культурним діячем, журналістом у Львові, видає трилогію “Заметіль. Повесть зі стрілецького життя” (1991).

На цей час драматична історія українського січового стрілецтва – уже історична легенда для одних і об’єкт недоброзичливої містифікації для інших, для польської та радянської пропаганди насамперед. Тож він як безпосередній активний учасник стрілецького руху прагнув розповісти його історію “зсередини”, уникаючи патріотичної риторики та героїзації, дбаючи про фактичну достовірність і правдивість.

Перша частина трилогії “Курилася доріженька” відтворює настрої галицького селянства та близької до нього інтелігенції в перші дні війни. Галицький люд переважно лояльний до Австрійської монархії, він вірить у її швидку перемогу. Надходить звістка про формування легіону Січових стрільців, і дехто зі студентської молоді запалюється мрією про “побідний похід на Україну”. Студент Зварич похваляється, що їх “до двацять тисяч”, а на скептичну репліку селянина, що “в москаля стораз тільки буде”, відповідає: “Ми як тільки ввійдемо там туди, зараз народ стане за нами <...>. Досить їм москальської неволі. Чекають там на нас, і ми підемо до них” [11, 104].

Такі ілюзорні уявлення, звісно, нічого доброго не провіщали. Дійсність не забарилася із жорстокими уроками. Російський наступ викликає хвилю

біженців – бачимо їх в усіх творах і свідченнях про воєнні дії в Галичині й на Карпатах. І так само – маніакальні пошуки зрадників і шпигунів, раз у раз польові суди. У цій крутанині Січові стрільці намагаються зберегти свою віру: “Ми йдемо не за цісаря, а за свій народ”. Певно, це зрозуміла й австрійська влада, яка обмежила контингент стрільців до двох із половиною тисяч.

Але хресна дорога Українських січових стрільців лише починалася.

Трилогія ж Романа Купчинського закінчується промовистим епізодом. Загін Січових стрільців бере в полон групу російських козаків. Ці російські козаки виявляються... українцями з Кубані. Пісня сказала їм, що вони – один народ. Вони разом зустрічають Різдво, і галицька коляда “Бог предвічний народився” викликає сльози в кубанців. Фінал вочевидь стилізований, але мотив відкриття своїх братів – не випадковий, він наявний у багатьох творах української літератури про Першу світову війну.

Олесь Бабій, будши на початку Першої світової вояком австрійської армії, пройшов й усіма драматичними шляхами Січових стрільців та армії УНР аж до польських депортаційних таборів. “Стрілецька” тема залишалася у 20-і роки головною в його поетичній і прозовій творчості. У його поезії мотив гіркоти за вимушену службу в чужинецькій армії згодом обертається радістю за участь у пориванні галицької молоді до боротьби за Українську державу, але ця радість і поклик героїзму невдовзі будуть затьмарені трагізмом поразки. Печать особистого пережиття надає щирості публіцистичним деклараціям. Утім ліричний герой Бабія не зневірився в боротьбі і з надією дивиться в майбутнє, хоча надія, принаймні почасті, виглядає як риторичне самовтішання.

Тут можна знайти пояснення тому, яке місце посіла в поезії, а потім у прозі Олеся Бабія тема стрілецького чину, із роками оповитого ностальгією романтикою (поема “Гуцульський курінь”, повість “Перші стежі”, нарис “Олена Степанівна”).

У поезії Богдана Лепкого війна постає як трагедія, на яку прирекли український народ чужі держави: Україну перетворено “на велике пожарище, на чорну руїну”, “а всюди кров, а всюди кров!”. У поезіях 1914–1915 рр., у циклі “Ноктюрн”, поемі “Буря” апокаліптичні картини “збожеволілого світу”, в якому “ріжуться народи”, палають українські села, і “хтось ріки спинив... Це трупи їх так загатили...” переростають у “мартирологію українського народу” (пізніший коментар самого автора), якому “терновий вінок / Хтось сплів з крові, сліз і болота”.

Б. Лепкий був уже відомим письменником, коли почалася війна, але його, попри немолодий вік, мобілізували до австрійської армії. Завдяки заступництву друзів його відправляють не на фронт, а в табори військовополонених – для культурно-просвітницької роботи. Власне, це була спроба освідомлення українських солдатів, ще задурених російсько-монархістськими настроями; українська інтелігенція Галичини та емігранти з Наддніпрянщини намагалися використати ті можливості, які надавала політична кон’юнктура: німецький та австрійський уряди розігрували “українську карту” у власних інтересах (так само, як вони, скажімо, на певному етапі були зацікавлені в розвитку більшовицького руху, що підривав силу царського режиму). У таборі поет побачив не лише вчорашніх солдатів, а й селян-утікачів, почув чимало трагічних історій життя; брудними бараками й кільчастим дротом табір нагадує “кримінал”, де такими недоречними виглядають “церква і на церкві хрест”.

Але невдовзі під впливом руху Січових стрільців він переймається романтикою визвольної боротьби. Мотив покликаності до неї з великою емоційною силою лунає в поезіях “Хтось мене кличе”, “На долині дим і порох”, “Гаркнули бубни”.

Найбільше символіку війни Б. Лепкий розгорнув у “Ноктюрні”, що складається з п’яти поетичних новел: “Дванадцять старців” (які встають із гробів і “сумно

голосять” про біди збожеволілого світу), “Дванадцять жінок” (котрі оплакують своїх синів і дочок), “Дванадцять сиріт” (які “мандрують пустими полями” й розповідають про своїх загиблих батьків та занапащених матерів), “Дванадцять їздців” (чий “розпачливий спів” про “криваву до волі дорогу” “лунає на всю Україну”) і “Дванадцять борців” (але не схожі вони на легендарних лицарів – боролися в “лютій бою” “без куль, без чобіт, без їжі” – такою була стрілецька доля, поза пісенною романтикою, хоч і тішить їх “думка: ми герої: “О славо, кєрвава славо!”. Сам автор називав “Ноктюрн” поетичною мартирологією українського народу.

Трагедія січового стрілецтва не могла не викликати роздумів про сенс жертвності, марність самовідданих зусиль. Характерною була поезія “1917” Василя Бобинського, який сам побував у січовиках:

За що ж ви йшли? За що життя складали,
Мов барани на вітарях жреців?
Невже на те ви кров свою пролляли,
Щоб рятувать напівживих мерців?
Щоб зрадниками вас назвали?!

Це писано ще до остаточної поразки, але, певно, в її передчутті.

Богданові Лепкому, як і Миколі Голубцю, Миколі Матієву-Мельнику, також були знайомі ці сумніви та жалі за тяжкими жертвами. Але все-таки він вірить, чи хоче вірити, що в історичній перспективі стрілецький подвиг не був марним. І пізніше він боронитиме добру славу Січових стрільців: у повісті “Зірка” (1929) подасть спогади про військового сотника Ладо – романтичний тип українського старшини, хоч водночас лунатимуть у нього й пацифістські, антивоєнні мотиви.

У поезії “наддніпрянца” Спиридона Черкасенка реакцій на події Світової війни небагато. Хіба що в низці віршів 1914 р. проступає відчуття якогось ще неясного історичного зламу й лунає риторично висловлена надія на те, що зійде “сонце волі” й замість “прадавнього суму” спалахне “огонь ненависті”, отож упадуть “давно розхитані твердині” й “мовчанням скутії пустині / Піснями волі оживуть”.

Надія ця почала набирати реальних форм у часи національної революції. У поезії Черкасенка виразно відбився отой перехід від теми світової війни до мотивів боротьби за свободу, соціальне й національне визволення. Простежується характерна еволюція цих мотивів. У поезіях 1917 р. (“Пісні волі”, “Кара”, “Червоний прапор”, “Відплата”) панує ілюзія близької справедливості, коли “...в огні / Вродилось щастя довгожданє”. Невдовзі на зміну їй приходять поетичні заклики до боротьби за zagrożену національну волю. Цикл поезій 1919 р. став відповіддю на драматичні події, що поставили під загрозу існування молодого омріяної держави – Української Народної Республіки. Тут маємо складний комплекс інтонацій – від бадьорих закликів “битись до загину” й віри в те, що “Господь врятує Україну”, до образу України як красуні-Страдниці, яку “мордує кат”, а розпач від того, що “Усюди зрада, зрада, зрада / Вкраїну точить, як хробак”, змінюється вславлянням “наших славних вояків” – “повстанців”, “стрільців”, “гайдамаків”, з якими йде на ворогів “святий наш гнів” – і “Наш вільний Край, наш вільний Люд / Не може вмерти”.

Однак трагічна поразка національної революції змінює тон поезії С. Черкасенка, вона невдовзі стає поезією вигнання, поезією еміграції. Щоправда, як останній акорд героїки збройної боротьби звучить у віршах 1920 р. звертання до теми галицького січового стрілецтва під виразним впливом нового оточення, в яке Черкасенко потрапив на першому етапі

еміграції, у Кам'янці-Подільському, а потім у Відні. У циклах “З гір – орлята” й “Мари Чорного Крука” постає образ “непокірної Галичини”, наділений традиційними “гайдамацькими” чеснотами.

Особливістю української історичної ситуації, як уже згадувалося, було те, що Перша світова війна після розпаду обох імперій, що воювали, – Австро-Угорської та Російської, переросла у збройну боротьбу українців за визволення України, за власну державу. Тут теж були страждання й жертви, хоч уже не ті вимушені й безглузді, за чужу справу, що раніше, – вони знайшли відображення й у творчості тих, хто вже визначав обличчя української літератури.

В Ольги Кобилянської є “воєнний нарис” “Сниться” – ніби діалог двох “хорів”: “мужчин” і жінок, дітей, старих (це нагадує “голоси” “старців”, “жінок”, “дітей”, “їздців” і “борців” у “Ноктюрні” Лепкого). Під гуркіт гармат жінки просять чоловіків вертатися, нагодувати голодних дітей. Мужчини відповідають: “ще не готові”, ще належать страхіттю війни, їх ще ганяють по чужих краях, “кидають кості ненависті” поміж них. Але вже народжується щось нове: “очі молодих борців ясні й уста їх не кривляться від зневіри”. Знову голос “похилених старців”: “Верніться, сини й внуки наші! Верніться, герої, щоб слід по собі на землі своїй оставити!”. А відповідь – “з пристані мужеської”: “Ми вернемося, батьки й приятелі наші, колишні сторожі наші, вчителі добра й любові! Ми вернемося, – але ще ми сліпі й не бачимо стежки, що додому веде; ще йдемо ми напوماцки... Веде нас одна надія. Ми не мертві. Ми будемо” [8, 412]. Під нарисом дата: “2 лютого 1917”. Ще тривала війна, але вже шукалося шляху додому: бути для себе, а не для чужинців.

Із думкою про Україну помирає молодий вояк у нарисі О. Кобилянської “Зійшов з розуму”. Тяжко пораненого, його не беруть на санітарний візок: немає місця. “...Нема місця для українця?” – питається він. Пускає купю в себе, щоб покласти край своїм мукам, а просить одного: “Лиш коли воскресне вона, за котру ішов я битися, тоді... дайте знати!”. І додає: “Не смерть страшна, а... наша *темнота*”.

Певно, це був січовий стрілець... “На останку *зійшов* бідний з розуму”, – каже один із тих, хто уособлює “нашу *темноту*”... [8, 417-418].

Щедрою була війна на трагічні колізії для українського села. Ще одна з них – в оповіданні О. Кобилянської “Назустріч долі”. За умов поспішної евакуації перед наступом російського війська загубила селянська сім'я дівчинку Настку, яка найбільше журилася тим, де заховати від напасників свою ляльку, що була для неї мов дитинка. Загинула б дівчинка серед лісу, серед шрапнельного пекла й людських зойків, та врятував її “неприятельський жовнір”, який потім відвідував дівчатко й родичів. Цей “молодий ворог” був українець у царському війську. Та дивній і зворушливій дружбі вояка й дівчинки настає край. Загін відходить, і він мусить іти.

“ – Куди ідеш? – спитала мала і стала перед ним.

– Назустріч долі, – відповів він, вирвавшись насильно від них, і пішов” [8, 387].

А невдовзі назустріч долі пішов і батько Настки – “погнав корову до міста на продаж, щоби заплатити за її ціну кошт маминого похорону, і не вернувся” [8, 390]. Малу Настку взяла з милосердя кума Калина. Не спить ночами дівчинка, прохає Бога, щоб повернув їй батька, “блудять її думки за її спасителем з степу”. Бачить безмежний степ і багато зір на небі, як той їй оповідав. “Вона росте і йде своїй *долі* назустріч” [8, 390]. У знелюдненому війною світі живе людська потреба в людському – вона незнищенна, вона дає надію.

Глибокий сентимент “неприятельського жовніра” до Настки має й ту причину, що це одна із зустрічей двох Україн – “російської” та “австрійської”. Це теж одна з тем Ольги Кобилянської, Василя Стефаника й не лише їх...

Ось оповідання закарпатця Василя Гренджі-Донського “Оля” (1928): “За часів великої війни зайшли ми далеко на Україну й опинились в одному містечку. Населення тряслось, як лист на трепеті, й було від чого, бо австро-угорські голодом зморені війська грабуючою бандою накинулись на великі багатства України. Грабували все, що тільки знайшли, навіть до того доходили, що хліб із печей вигрібали...” [2, 253].

Герой оповідання Гренджі-Донського став свідком того, як розлючений мадяр катував стару жінку, вимагаючи грошей, і вступився на її захист. Жінка була вражена, почувши від “австріяка” українську мову, і тут відбувається відоме з белетристики (і, звичайно ж, типове для колізій того часу) запізнення українців “українських” й “угорських”. У схожу ситуацію втрапить герой ще раз і закохається в українську дівчину Олю, але війна розлучить їх...

Порівняймо з епізодом у “казці” Наталі Кобринської “Брати”. Штикова атака, молодий стрілець у шалі бою біжить назустріч ворогові: “Одно лиш знав, що мусить пробити грудь і виточити кров молодцеві, що так само біг проти него.

Зрівнялись... станули... і змірились очима...

– Брате! – вирвалось з грудей молодцеві в чужім мундирі.

– Брате! – крикнув стрілець, і витягнені багнети випали їм з рук, і оба щиро обіймились.

Вмить вибігло двох других, з двох ворожих собі таборів, і обох на місці трупом поклали...” [9, 350].

Українські вояки й у російському, і в австрійському війську – у війську чужому! – були такими потенційними “зрадниками”. Чужинецька влада завжди має для підкореного люду великий набір варіантів “зради” для застрашування й упокорення. За ними завжди – невинні жертви й душевні муки людини, яка опиняється в моторошній ситуації.

У нарисі Б. Лепкого “Сім шляфроків” селяни оповідають, що чинить австрійське військо, відбивши росіян: “– В нашім селі, що верба, то хтось висить. Кажуть – за зраду. Нібито люди москалям знаки подавали. Хто сіно горнув і вила в копицю встромляв, хто білу корову на пасовисько вигнав, хто за те, що дітиська вогонь під лісом клали. А люди навіть не знають, що воно тая зрада. Мордують наших” [13, 517].

В оповіданні О. Кобилянської “Юда” така ситуація доведена до граничного трагізму. Старий селянин вертає з торговиці, куди ходив купити солі для маржини. У лісі затримала його рота російських солдатів. Командир вимагає, щоб він показав, де перебуває австрійське військо. Селянин переконує, що він нічого не знає, і благає залишити його у спокої: “Дома мене жде хора жінка, маржина, котрої вигляд крає мені серце” [8, 393], – сина взяли до війська, і вся тяжка робота на його старечих руках. Та ні благання, ні сльози не допомагають: старого беруть із собою, вимагаючи, щоб щось показував. І так сталося, що російський загін натрапляє на австрійський патруль і розстрілює його. Старому наказують вирити могилу для чотирьох убитих. В одному з них він пізнає свого сина... Далі все для старого – як у пекельному сні. Росіяни відступають, приходять австрійці, і вже для них він – зрадник, який вивів росіян на патруль. Отже – смерть. Але все це – уже поза свідомістю старого. Його мучить совість – незрозумілим чином, “нехотячи став він убійцею чотирьох душ”. І свого сина. Він відчуває себе Юдою. Він просить кари. І, не дожидаючись її, сам накладає на себе руки, знаючи, що не матиме прощення: не простить душа сина, не простить нива, яку вже не буде кому обробляти, яку осиротив; не простить “малий онук”... Тут знов-таки фатальна прірва між психологією й життєвими та моральними цінностями селянина – і статутною абсурдністю вояччини...

Тема “зради” (звинувачення у зраді) поєднується в О. Кобилянської із темою трагічної невідповідності природного світопочування селянина-трудівника із

безглуздими й жорстокими канонами вояччини, як також із темою національної чужості окупантів українцеві. У “Листі засудженого вояка до своєї жінки” чуємо розпачливий голос селянина, відірваного від сім’ї та праці на землі, оберненого на жовніра австрійської армії, кинутого у вир війни – і звинуваченого у зраді за те, що відбився від своєї частини, та засудженого до розстрілу. Він не збагне, у чому його провина, а “пани офіцери” не розуміють його мови, та й не хочуть її чути.

Те, що у військових звалося казенним словом “евакуація”, для тисяч людей було ламанням їхньої долі. Особливо тяжко позначилося це на галицькому селянинові, усе життя якого було вкорінене в той клопоть рідної землі, де працювали його батьки й діди й де все промовляло до його душі, як і його душа до всього. І, мабуть, ніхто не оповів із такою силою про страждання цього селянина від вимушеної розлуки з рідною землею, як Василь Стефаник.

...До подвір’я старого Семена прибилася родина втікачів із Буковини. Бадью Данило оповідає: “...Москаль іде і сонце залягає. І Хіна, і Сибір, та дикий нарід з цілого світа; старих ріжуть, молоді жінки гвартують та цицьки відрубують, а малі діти ведуть у колію та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімили. Кара Божа спустилася на нас за гріхи цілого світа”.

Утікачів прийняли як рідних, але за вечерею із чаркою старий Семен нагадує Данилові, що його жде на чужині: “– Та куди ви си вибрали? За панями і за жидами? Цісар має для них касу отворену, а вам каса заперта: як увійдете в чужий язик, у великі студені мури, то доля розфурєє вас по камінню і лиш снитися буде наша красна земля <...>. Вертайтеся на свою мнєконьку землю, а там буде вас Бог благословити і на шибениці... Наше діло з землею, пустиш єї, то пропадеш...” [16, 189].

Багато ще говорить Семен про землю і гірку працю на ній, що “жили висотує”, і вдячність їй – “вона за твою силу дає тобі повну хату дітей і внуків, що регочуть ся, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина...” [16, 189].

Так вони говорили і співали “до зорів”, “але як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки...”: “Данило вертав додому”, і його “стара”, яка була зацікавлена з від’їзду і якій не було способу повернути мову, тепер заспівала з дідами...

Не мали такої втіхи ті українські селяни, що опинилися в мадярщині, про яких пише Б. Лепкий у згаданому вже нарисі “Сім шляфроків”.

Збірка оповідань та нарисів Катерини Гриневичевої “Непоборні” (1926) постала з її вражень від життя в таборах селян-переселенців у Австрії (у 1916 – 1917 рр. вона, уже відома письменниця, працювала там учителькою). Понад двадцять сюжетів відтворюють долі переважно жінок, дітей і бабусь, яких війна вирвала з рідних місць і кинула на чужину, у нестатки, голод і хвороби. Люди або самі тікали зі страху перед “москалями” й вогненным смерчем, або їх цілими селами силоміць виселяли австрійські жовніри. Їх зганяли в бараки, поряд з якими швидко росли кладовища: “Довгі шнури хрестів, що падають раменами в досвітнє небо” [3, 138].

Як учителька, авторка мала справу насамперед із дітьми. Діти потерпають від голоду й холоду, від сиротинства, але ще не усвідомлюють своєї трагедії сповна. Їхніми долями караються бабусі й мами. “Виджу я тебе, українська бабусю! Колись кріпка, весела й потрібна всьому родові, мов сонечко боже, а тепер зажурена, аж чорна, грієш півнагі тільця дітей, як крізь усі щілки мече водою і вітром, дуєш на рани від блощиць, що жалять до нестями, і посеред нічних прокльонів та ломоту дверей молиш небесні сили, щоб допомогли донести отсей дріб синові, цісарському стрільцеві” [3, 98]. Долю українських матерів

письменниця порівнює з “архистрадальницею Ніобою” – і бачить, як вона “безконечно змаліла”. Але Катря Гриневичева показала не лише страждання матерів, бабусь, дітей, вона бачила, як за найтяжчих умов вони зберігають чуття добра, людяність, потяг до краси, вірність традиції та потребу свята.

Діти й війна – також постійна тема творів наших письменників про Першу світову. Моторошну ситуацію змалював В. Стефаник у “Діточій пригоді”. Малий Василько пояснює ще меншій Насті, що “куля брінькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обіймити?” Перед смертю мати встигла сказати: “Васильку, бери Настю та веди до вуйка; отуди стежкою попід ліс...”. А Василько: “Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо”. Кладе Настю коло вбитої мами, сам лягає, щоб гріти малу, і заспокоює: “Ти дивиси на війну, яка вона файна”, – а гармати не треба боятися, бо “вона в люди не стріляє, лиш у церкви, або в хати, або в школу”. А от куля – “може, ще до ранку і мене вб’є, і Настю, та й би не було нікого, нікого”. Із тим і заснув. А “світляне покривало” гарматного вогню “дрижало над ними і заодно тікало за Дністер” [16, 199].

Дитяче невідання, і страх, і гарячкове самозаспокоєння в моторошній покинутості подають війну в усій її жорстокій безглуздості.

Наталя Кобринська 1915 р. друкує у львівській газеті “Нове слово” три оповідання – “Кінь”, “Полишений”, “Свічка горить”. Письменниця зосереджується на психологічному вимірі ситуацій, що їх породжувала війна, брутально травмуючи душі дітей і підлітків.

В оповіданнях В. Стефаника, як і в О. Кобилянської, відбувається те, що й у житті: зустріч двох Україн, пізнання своїх у “ворогові”. Марія з однойменного оповідання виплекала й вивчила синів-красенів, пишалася тим, що вони пішли із тими, хто збирався “розумом добувати мужицьке право” – із молодію патріотичною інтелігенцією. Не лякало її і те, що “у Львові заперли їх до арешту за бунт”; раділа, як “ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм проступалися”. А як настала війна, то сини “зачали збиратися” – певно, до Січових стрільців: “В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці. Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну” [16, 192].

Тим часом прийшло російське військо. Вороже зустріла Марія молодих козаків, які з’явилися на її обійсті, просили їсти. Хліба дала, а портрет Шевченка сховала. Тоді “молоденький козак, що так гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав: “Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі”. І Марія зрозуміла: “Ви, видій, тоті, що мої сини вас любили... українці” [16, 194-195]. А потім їй видиться: “Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море, а нарід зривається на ноги. Напереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі” [16, 196].

Оповідання написано у другій половині 1916 р. і присвячене Іванові Франку, ім’я якого надихало Січових стрільців і поривало до визволення України. Пізніше Стефаник казав, що добре знав ту жінку, з якої писав образ Марії...

“Тепер ідемо воювати за Україну”, – кажуть сини старому Максимові (“Сини”). Не знати, де поклали вони свої голови, і старому лишилося молитися за них: “– А ти, Мати Божа, будь мойов газдинев; ти з своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох” [16, 206].

Так само втратив своїх синів та онуків і старий з оповідання “Дід Гриць”. Сини, “що їх Франко навчив, зробили єдину коменду українську”, а ця “коменда... має бути Україна”. Та війна поклала синів у сиру землю. “Ані одного не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала”. Перед смертю його найбільше непокоїть, що нащадки, як помре, “Шевченка та Франка, та всіх

наших” “повикидають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитися негодні...” Не певен він, чи вони “мої ці образи будуть в хаті так шанувати, як я, чи пообертають лицем до стіни, аби приподобитися езекуторам та жандарам”. І заповідає сусідам: “...Як будуть згортати кістки наших стрільців у купи, – то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля” [16, 218].

“Воєнні образки” Дениса Лук’яновича близькі до побутової сатири, хоч загальне тло їх досить драматичне: німці порядкують у селах, “наче в себе вдома” (оповідання “Leichtkranken-Abteilung”).

Трагічну моральну колізію відтворив Володимир Котецький в оповіданні “Вукова гробниця”. Старий Вук Лазаревич уже змирився із грабунками, як й інші селяни. Мучить його інше. П’ять літ будував він гробницю для себе й жінки. Це мала бути його вічна домівка. І ось його позбавили й цього останнього прихистку: “санітети”, полінувавшись викопати могили для трьох померлих від ран, укинули їх у Вукову гробницю! Тяжчої кривди для нього й не придумати... Думка про гробницю не полишала його, і старий Вук зважився: потай уночі викопав могилу й переніс туди мертві тіла, звільнивши свою гробницю. Але “санітети”, дізнавши про це, звернулися до суду. Голова суду побачив у цьому не лише святотатство, а й політичний злочин, і старого засуджено до страти. Коли ж дочка хотіла перенести батькове тіло до рідного села та “похоронити як пристало”, “вояки заборонили”.

Отож український люд ставав жертвою не лише фізичного насильства, а й морального – жертвою спотворених вояцьких понять і фальшивого формального “правосуддя”, далекого від усвідомлення душевних потреб селянина, зарозумілого у своїй зверхності.

Михайло Яцків в оповіданні “Сучасний Каїн” змальовує образ такого собі капітана З., юриста, який під час війни “поліз живо вгору” – “по трупах”: через “воєнний суд” без кінця “пітрив зраду, шпівнів між населенням”, щоб “стріляти, вішати без пощади”. Низка епізодів розправи з людьми, які здебільше випадково потрапили в поле зору цього “бульдога”, як називає його оповідач, подають картину сваволі карателів. Зрештою, капітан З. сам згинається під тягарем своїх злочинів, потрапляє до психічної лікарні, намагається накласти на себе руки: “сучасний Каїн”...

Більш прикметні для містико-символічного стилю ранньої прози М. Яцкова два інші його оповідання на теми війни. “Скаменіла країна” – це візія поета-ясновидця, якому “вікова неволя і кровава боротьба народу” творили “чудо об’явлення”: перед ним постають усі славні предки від київських князів до гетьмана Пилипа Орлика, а за ними – “молоді орлята” нової доби. А паралельно – реальна дійсність: вулицею вели полонених; з брами воєнного шпиталю виїжджав віз, навантажений домовинами; голодні матері проклинали плоди в своїх лонах і втирали сльози до голів немовлят; “хмари дітей кликали татів, а тати зазеленілися по дібровах”.

Поет бачить й інший бік історії свого народу: “Раз панував над ним Тевтон, то знов Чухонець, то Гун, за місяць знов хто інший і кожний на свою руку палив, грабив, різав, вішав, замикав народове уста, називав його, як йому було треба, ділив до вподоби землю і вичеркував його з карти людства” [18, 271]. Але в уяві поета – співбесідника легендарного Бояна і його плеяди – стоїть “великанська армія” героїчних предків”, і він вірить: “Небавом прийде час, що прокинеться увесь народ, скине полуду із своїх очей і змору із свого Духа, і викує своє щастя” [18, 274].

Ще виразніший візіонерський характер має оповідання “Зоря Благовіщення”. Змученому й постарілому в окопах жовнірові, що “довгі літа” мандрував “серед

зойку ранених, серед трупів і забутих могил”, являється Бог. Він відкриває йому “тайну тих огників”, що мріли серед ночі: вони віщують, що старий світ зі своїм фальшем і гріховним баговинням піде на поталу гною. І хоча ще стогне, конає людство в океані братовбивчого пекла, чекати залишилося недовго. І помиряться всі народи, і стануть усі рівні, і запанує краса, мудрість і любов на світі. Ця сильна нота історичного оптимізму звучить у Яцкова й у контексті переростання світової війни на боротьбу народів – зокрема українського – за своє національне визволення та за оновлення світу на засадах справедливості...

Те саме, що в Галичині, діялося й на Буковині. Буковинський український письменник Дмитро Макогон у новелі “Шпигун” описує типову ситуацію: село захоплюють то “москалі” (“...було їх сила-силенна. Десь з цілого світу зігнали їх у наше село”), то “цісарське військо”. І ті, і ті грабували однаково справно. Одної ночі старий газда вийшов у двір з ліхтариком, щоб розшукати залишки майна, аж тут як тут жовніри, схопили: шпигун, подає знак москалям! Не довго й судили-рядили. “Ще ніж сонце показалося на небі, – розказує баба Параска, – висів мій старий при дорозі на Івановій вербі” [14, 98].

Інакша історія в новелі “Австрійський герой” (1922). Буковинець Василь Калинюк прославився на всю державу своєю хоробрістю на фронті. Про нього писали газети, із нього малювали портрети, зрештою, сам цісар приїхав побачити його й тис йому руку; груди ж його прикрашали золоті медалі.

Та ось воєнне щастя зрадило його: ворожа граната понівечила йому обличчя. Про нього забули. А по якомусь часі оповідач зустрічає на вулиці в Чернівцях сліпця-прошака, якого веде дівчина; поліцей нагороджує його штурханами: у місті просити не можна, іди собі кудись на село. Це й був “австрійський герой” Василь Калинюк, який жебранням намагається врятувати своїх діточок від голоду.

Під враженням цієї зустрічі оповідачеві привиджується картина: цісар заводить свого сінка до кімнати, де висить портрет Калинюка, і каже:

– Бачиш, це один із найкращих моїх героїв. Він – гордість цілої держави.

Хлоп’я складає рученята, мов до молитви, і побожно глядить на образ.

– Хочеш і ти таким бути?

– Хочу... – шепоче хлоп’я.

– Помагай тобі, Боже, – говорить батько, цілує хлопчика в чоло і вдоволено усміхається. – Помагай тобі, Боже” [14, 104].

Світова війна в літературах усіх утягнених у неї народів знайшла місце, адекватне глибині її впливу на політичне, суспільне, моральне життя й побут, на долі людей і спільнот. Це цілком стосується й української літератури. Але наявне й чимало специфічного саме для неї, зумовленого особливостями її розвитку і становищем народу, голосом якого вона була.

У ній не пролунали патріотичні гімни війни, як у певній частині німецької, англійської, французької чи російської літератур, адже для українського народу це була чужа війна й чужими були гасла, під якими її вели імперіалістичні держави. Не було й погляду на війну як на школу мужності та гартування людського духу, морального очищення людства, що, знов-таки, можна зустріти в деяких європейських і російських авторів. Навпаки – показувало фальш відповідних пропагандистських гасел і реальність страхітливої дегуманізації та деморалізації як глибокої сутності війни. Певна річ, ці мотиви переважали в усіх літературах, але характер їхнього розроблення особливо зближує українську літературу з літературами інших слов’янських народів, насамперед південних слов’ян. Це сприйняття війни як чужої, майже стихійного лиха (при розумінні її зумовленості інтересами держав-антагоністів); не суб’єктивний,

а “об’єктивний” стосунок до неї. Це трагізм братовбивства, коли сини однієї й тієї самої нації змушені були воювати у протиборних арміях. Це колізії і труднощі пізнання “свого” в “чужому”, ідентифікації та самоідентифікації. Це, нарешті, типові житейські ситуації, які виникали найбільше на землях народів, що стали ареною воєнних дій для ворогуючих – однаково чужих цим народам – армій (переселення, евакуації, насильницькі мобілізації; терор військовиків і шпигуноманія; грабіжництво, розорення господарств; руйнування сімей, страждання дітей; ґвалтування жінок, розпуста, хвороби)... Деякі з цих ситуацій (вигнання селян з рідної землі, страждання виселенців, грабунки й терор військовиків, шпигуноманія, а особливо пізнання чи непізнання “свого” в “чужому”, зустріч “ворожих” синів однієї нації) в українській літературі репрезентовані ширше й розроблені глибше, ніж в інших слов’янських, натомість сатиричний струмінь у ній слабший.

Але є одна дуже важлива відмінність української літератури від інших у відтворенні воєнної доби. Ідеться про переростання протесту проти війни в ідею національного визволення й національної революції, що, звичайно, містила в собі й соціальний вимір (у радянській російській літературі це був постулат соціальної революції; примат соціальності сприйняла й українська радянська література, хоч і не відмовлялася від ідеї національного відродження, пов’язуючи її з пролетарським інтернаціоналізмом).

Чи змінила і як саме змінила творчість українських письменників, що стала відповіддю на трагедію світової війни, тематичні та світоглядні обрії національної літератури, її естетичні канони? Зрозуміло, що тематика і проблематика її не могли не розширитися: вона виходила на питання загальнолюдської ваги. Життя виводило на такі колізії й конфлікти, які поглиблювали знання про суспільство й людину. Хисткість й уразливість моральних норм загострювали усвідомлення ваги моральних цінностей та морального статусу людини. Людські долі постають у ширшому спектрі випробувань, людина викликає глибше співчуття й розуміння, особливо зворушливі образи дітей.

Це – у загальному, бо, звичайно, літературна продукція цього часу, її спрямування неоднорідні й нерівноцінні. Тому важко говорити про здобутки естетичного характеру (які, власне, і не можуть бути самодостатніми чи визначальними для оцінки творів про війну – інформативний, пізнавальний, етичний виміри тут виходять на перший план).

Про поезію можна сказати, що вона переважно залишалася в межах символізму “Молодої музи”, розбавленого патріотичною риторикою в молодих поетів січового стрілецтва, хоча в Олеся Бабія, Богдана Лепкого, Спиридона Черкасенка бачимо сильний елемент драматизму й багатоголосся, що розмикає символіку в емоційно вільнішу громадянську лірику з плідним використанням народнопоетичних інтонацій. Можна припускати також, що романтика стрілецької поезії вплинула на поетів “празької школи” й озвалася в їхній творчості, хоча вже й в іншому естетичному реєстрі.

Що ж до прози, то очевидне посилення її соціальної активності і збагачення стилістики та інтонацій, зокрема вихід за межі оповідності в символізування життєвого факту, емоційне “зашкалювання”. Особливо ж у Василя Стефаника та Ольги Кобилянської бачимо наснаженість конкретних образів і ситуацій історичної реальності основною проблематикою національного буття, що набуває загальнолюдських вимірів.

Окремої розмови потребувала б повість-поема Осипа Туряньського “Поза межами болю”, глибокий психологізм якої й зосередженість на екстремальних фізичних і духовних випробуваннях, на самій екзистенції людини ставлять її в ряд найпомітніших (і свого часу високо оцінених) творів антивоєнної прози в

Європі. Написана 1917 року, опублікована 1921-го, вона була одним із перших значних творів європейських літератур, в яких особистий досвід набував універсальної ваги. Автор (як військовополонений) пройшов албанським “шляхом смерті” із сербською армією, котра відступала, і пережив усі жахіття цього моторошного переходу в голоді й холоді, безкраїми пустельними горами. Пережите й передумане вилилося в разючу своєю експресією оповідь про граничні стани людського духу і плоті. Зосередившись на одному дні однієї групи блукальців, письменник спромігся дати відчуття тієї безмежної людської трагедії, якою стала війна: страждання над усяку можливу міру (“поза межами болю”) розкривають у людині глибини бажання вижити будь-якою ціною, аж до канібалізму, а водночас і силу спротиву тваринному інстинкту, незнищенні імпульси добра. Невеличкий гурт утікачів, хоч і об’єднаний спільною бідою, складається з особистостей, різних своїм минулим, поглядами і вдачею, тож бачимо широкий спектр пристрастей і рефлексій, марень і впадань у позасвідомий стан із тяжким поверненням до самовладання. Багато що в повісті-поемі О. Турянського співзвучне з тим, що водночас або (здебільше) пізніше знайшло вираження у класичних творах європейських літератур на тему Першої світової війни. Це, зокрема, оскарження людським розумом і совістю великої неправди суспільств, контрольованих егоїзмом можновладців, і переростання цього оскарження в болючі запити до Бога, у відчайдушне богоборство (втім тут є й українська – шевченківська – традиція). Особливо багато в ній порівнянного з мотивами сербських, хорватських, словенських авторів, що зрозуміло з огляду на місце “албанської” трагедії у свідомості південних слов’ян. До цього аспекту повісті О. Турянського варто звернутися в контексті творів М.Црнянського, М.Будака та інших авторів.

На жаль, повість О. Турянського понад півстоліття залишалася невідомою українському читачеві (в УРСР), і її гуманістичний потенціал та експресіоністська поетика не стали усвідомленим набутком української літератури ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Д-р Степан Баран*. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. – Мюнхен: Укр. вид. тов-во “Вернигора”, 1947. – 151 с.
2. *Гренджа-Донський В.* Шляхом терновим. – Пряшів: Словацьке пед. вид-во у Братиславі, відділення у Пряшеві, 1964. – 387 с.
3. *Гриневичева К.* Непоборні. – Львів: Каменяр, 2004. – 359 с.
4. *Діло*. – 1914. – 3 серп.
5. *Залізник М.* Українці, Росія й війна. Партія Українських Соціалістів-Революціонерів. – Б/м., 1915; Відень 1916. – 40 с. (4).
6. *Карпович В.* Доля галицьких пам’яток в часі війни / Літ. зб. І. Впор. Федь Федорців. – Львів-К.: Терем, 1919. – 206 с.
7. *Кобець О.* Записки полоненого. Пригоди і вражіння учасника першої світової війни. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 415 с.
8. *Кобилляньська О.* Твори: У 5 т. – К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1963. – Т. 4. – 512 с.
9. *Кобринська Н.* Дух часу. – Львів: Каменяр, 1990. – 350 с.
10. *Крип’якевич Р.* Українська періодика в Австрії у першій чверті ХХ ст. // *Українська література в Австрії, австрійська – в Україні: Матеріали міжнар. симпозиуму*. – К., 1994. – С. 57-58.
11. *Купчинський Р.* Заметіль: Повість зі стрілецького життя. – Львів: Каменяр, 1991. – 175 с.
12. *Левинський В.* Причина світової війни. – Б/М.: З друкарні “Народної волі”, 1915. – 24 с.
13. *Лепкий Б.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 517 с.
14. *Макогон Д.* Вибр. оповідання. – Львів: Каменяр, 1959. – 124 с.
15. *Поліщук К.* Серед могил і руїн. – К., 1918; Вибрані твори. – К.: Смолоскип, 2008. – 704 с.
16. *Стефаник В.* Твори. – К.: Дніпро, 1964. – 551 с.
17. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 50. – 704 с.
18. *Яцків М.* Муза на чорному коні. – К.: Дніпро, 1989. – 846 с.

Отримано 12 лютого 2013 р.

м. Куїв

